

Поцелуйко Андрій. Релікти практики ініціації-індивідуації в українських казках



Кандидат філософських наук, доцент кафедри гуманітарної та соціально-економічної підготовки Львівської філії Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту ім. акад. В.Лазаряна
E-mail: senjababuin@gmail.com

© Поцелуйко Андрій, жовтень 2019.

Стаття присвячена дослідженню архаїчного підґрунтя української етнокультурної спадщини за допомогою методологічних принципів порівняльної індоєвропейської міфології та висновків порівняльно-історичного індоєвропейського мовознавства. Реконструюються та аналізуються загальноіндоєвропейські соціо-функціональні архетипи, досліджуються загальноіндоєвропейські міфологеми.

Ключові слова: архетип, парадигма, міфологема.

Potselujko Andrij. Relics of the practice of initiation-individuation in Ukrainian fairy tales. *The article is devoted to the research of prephilosophical outlook of ancient Slavic tribes. This investigation is based on the methodologies of modern comparative Indo-European mythology, namely on the theory of trifunctional Indo-European ideology structure (the Dumézil's theor).*

Key words: archetype, paradigm, mythologem.

Порівняльно-історичний метод, успіхи семантичної реконструкції та структурні студії, зумовили серію опублікованих праць, які визначають окремі важливі фрагменти внутрішнього устрою племен-носіїв архаїчних

індоєвропейських діалектів. На основі відомостей лінгвістики окреслюється досить чітка картина культури. Саме тому актуальним є ґрунтовне академічне вивчення тих елементів дохристиянської міфології в системі української духовної спадщини, які сягають своїми витокami прадавньої індоєвропейської основи. Осмисленню досліджуваної теми присвячені праці сучасних вітчизняних науковців Ю.В.Павленка [1], М.В.Поповича [2;3], М.О.Чмихова [4], К.Ю.Рахно [5, 6], М.Ю. Рахно [7] в яких досліджено давньоукраїнські вірування та світоглядні уявлення в контексті індоєвропейської міфології, проте їх варто доповнити, залучаючи нову інформацію, зокрема не опрацьовані ними викладені нижче українські народні перекази.

Метою пропонованої статті є комплексний аналіз українських народних казок в світлі реконструйованої лінгвістичної структури індоєвропейського міфологічного пантеону для виявлення в них специфічних рис індоєвропейської ментальності, традиційного світогляду.

Для того, щоб глибше збагнути зміст ініціаційних мотивів українського фольклору, ми звернемось до досліджень присвячених жанру казок, в яких в найбільшій мірі виражена тематика ініціації-індивідуації.

Насамперед зазначимо, що добре відома нам класична чарівна казка це передусім індоєвропейська казка, прояв саме індоєвропейських ініціаційних практик.

«Найбільш популярна історико-географічна («фінська») школа досліджує сюжети, зібрані в «маркері казкових сюжетів» А. Аарне, складеному на основі аналізу європейських варіантів. Показчик відображає спільність казки більшості європейських і деяких азіатських народів, яка склалася історично в епоху, що слідувала за хрестовими

походами. Кожному сюжету покажчика дослідники «фінської» школи присвячують монографію, в якій зіставленням варіантів визначають його батьківщину. При такому способі вивчення казок аналізовані східні варіанти зазвичай «виявляються» відхиленням від класичних форм. У кращому випадку, якщо батьківщиною того чи іншого варіанту вважається Індія, європоцентризм набирає вигляду індоєвропеїзму.

Особливо неприйнятний європоцентризм при вивченні далекосхідного фольклору - казок Китаю, Індокитаю, Японії, Індонезії. У цих країнах склалася своєрідна культура, вельми далека від європейської; тому застосування європейських казкових схем при аналізі далекосхідного фольклору безглуздо. Навіть європейський синолог В. Ебергард, складаючи збірник китайських казок, змушений був відмовитися від використання покажчика Аарне » [8, 3-4].

Засновник порівняльно-типологічного методу в фольклористиці В.Я. Пропп зазначав, що ретроспективний погляд на розглянуті ним джерела показав те, що деякі з казкових мотивів сягають певних древніх соціальних інститутів, і особливе місце серед них займає обряд ініціації. Також велику роль відігравали уявлення про потойбіччя, про подорожі в інший світ. Ці два цикли дають кількісно максимальне число мотивів. Якщо перелічити здобуті результати, розташувавши їх за джерелами або історичними відповідностями, то отримаємо наступну картину. До комплексу посвяти сходять такі мотиви: відведення або вигнання дітей в ліс або викрадення їх лісовим духом, хатинка, запродаж, побиття героїв Ягою, обрубання пальця, піч яги, разрубання і ожив-

лення, проковтування і виверження, отримання чарівного засобу або чарівного помічника, травестизм, лісовий учитель і хитра наука. Наступний період до вступу в шлюб і момент повернення відображені в мотивах великого будинку, накритого столу в ньому, мисливців, розбійників, сестрички, красуні в труні, красуні в чудовому саду і палаці (Психея), в мотивах невмивайка, чоловіка на весіллі дружини, дружини на весіллі чоловіка, забороненої кохання і деяких інших.

Ці відповідності дозволяють стверджувати, що цикл ініціації - найдавніша основа казки. Всі ці мотиви, взяті в цілому, можуть складатися в незліченну кількість найрізноманітніших казок.

Іншим циклом який виявляє відповідність з казкою, є цикл уявлень про смерть; сюди відносяться: викрадення дівчат зміями, різновиди чудесного народження, повернення померлого, відправка в шлях із залізною взуттям тощо., ліс як вхід в інше царство, запах героя, кроплення дверей хатинки, частування у яги, фігура перевізника, далекий шлях на орлові, коні, човні і т.д., бій з охоронцем входу, який прагне з'їсти прибульця, зважування на вагах, прибуття в інше царство і всі його аксесуари. Поєднання цих двох циклів дає майже всі основні складові казки. Між цими двома циклами не можна провести чіткої межі. Ми знаємо, що весь обряд ініціації уявлявся як подорож в країну смерті, і, навпаки, померлий переживав усе те, що переживав ініціант: отримував помічника, зустрічав поглиначу і т. д.

Якщо уявити собі все те, що відбувалося з посвячуваням, і переказати це послідовно, то вийде саме та композиція, на якій побудована чарівна казка [9].

У світовій антропології існує унікальне поняття «обряд переходу». Це певні ритуальні, містично забарвлені дії, виконані як над окремою людиною, над групою осіб або навіть цілими культурами, з метою трансформації особистості, її духовного переродження, що забезпечує перехід на більш високий рівень функціонування.

«Обряди переходу» в тій чи іншій формі зустрічаються в усьому світі, практично у всіх культурах. І що дуже важливо: обряд переходу ґрунтується на ритуальному зіткненні зі «смертю-відродженням». Структура «обряду переходу» абсолютно така ж, як і структура переживання смерті в психоделічному стані і в голотропному стані, і в стані реально пережитого досвіду у осіб, які перенесли клінічну смерть.

Результати психоделічної терапії, як і голотропного терапії (С. Гроф) дослідним шляхом свідчать про величезний терапевтичний ефект переживань стану «смерті-відродження» в плані лікування невротичних, психосоматичних і ряду психічних розладів. Більш того, зіткнення зі станом смерті обумовлювало глибоку особистісну перебудову. Особистість людини, її структура зазнавали кардинальних змін.

Переживання, що виникають при зіткненні зі смертю викликаються не тільки реальним контактом або реальною загрозою, але і за допомогою різних психотехнік: тілесноорієнтованою психотерапією; медитативними прийомами; гіпнотичним навіюванням; в стані наведеного трансу: в результаті депривації сну, особливо парадоксальної його фази, монотонного співу, своєрідних танців і т.д. поряд з уже зазначеними: вживанням психоделічних

засобів і голотропного терапії.

Наші давні предки прекрасно знали і використовували цю унікальну здатність - зцілюватися, відчувати духовне переродження шляхом близького контакту зі смертю. Дорошенко В.А. Инициация смерти, как необходимый «обряд перехода» [10]

Китайська піктограма, що символізує кризу, чудово відображає ідею духовної кризи. Вона складається з двох основних знаків, або радикалів, один з яких означає "небезпека", а інший - "можливість". Таким чином, хоча проходження через подібного роду стан часто буває важким і страшним, воно наділене величезним еволюційним і цілющим потенціалом.

Правильно зрозуміла і розглянута в якості складної стадії природного розвитку, духовна криза може привести до спонтанного зцілення різних емоційних і психосоматичних розладів, до позитивних змін особистості, до вирішення важливих життєвих проблем і до еволюції в напрямку того, що інколи називають "вищою свідомістю" [11].

Як писав М. Еліаде, «в термінах філософських посвячення рівнозначне онтологічній зміні екзистенціального стану. До кінця випробувань неопіт набуває зовсім інше існування, ніж до посвячення: він стає іншим» [12, 12-13].

Особливу увагу дослідженню фольклорних текстів, як формі віддзеркалення давніх духовних практик приділяв К.Г.Юнг. Ключовими поняттями його вчення є поняття самості і індивідуальності.

Як зазначає дослідниця українського фольклору в світлі юнгівського вчення О.Тиховська, «система персонажів чарівних казок осмислюється як нерозривна єдність

об'єктивованих архетипів, які в процесі взаємодії створюють мозаїчну картину індивідуації людини, котра долаючи межу між реальним та ірреальним, знаходить шлях до досягнення Самості...

...Усі чарівні казки тісно пов'язані з обрядом ініціації, про це писали В.Пропш, Х.Абендрот, А.Малаховська та ін. В аналітичній психології К.-Г. Юнга і його школи з ініціацією співвідноситься процес індивідуації. Індивідуація – це усвідомлення людиною своєї реальної психологічної унікальності, вона призводить до того, що регулюючим центром психіки стає Самість. К.-Г. Юнг під «Самістю» розумів «верховну особистість», і наголошував на відмінності цього архетипу від «Я» (Ego). Вчений дуже чітко розмежував Я, котре простягається так само далеко, як і свідомість, і цілісність особистості, в яку поряд зі свідомим компонентом включені і несвідомі. «Я» протистоїть Самості як частина цілому. У цьому контексті Самість є верховною. Юнг дійшов до висновку, що «Я» (Ego) є центром свідомості, а Самість є суб'єктом цілісної психіки, яка містить у собі і свідоме, і несвідоме» [13, 2-7]

Професор В.Івашків у передньому слові до монографії О.Тиховської «Українська народна чарівна казка: психоаналітичний аспект» визначає ці «казки як метафоричні сценарії становлення особистості, психологічної ініціації людини чи, кажучи мовою психоаналізу, – індивідуації».

Учениця Юнга Марія Луїза Фон Франц у своєму творі «Індивідуація в чарівних казках стверджує, що «індивідуація є природним, повсюдним явищем, яке знайшло безліч символічних описів в казках всіх країн світу. Можна навіть сказати, що більшість народних казок розповідають про

один або інший аспект цього найбільш значущого основного життєвого процесу в людині ...

Індивідуація - це термін, за допомогою якого К. Г. Юнг описує психологічний процес внутрішнього росту і централізації, за допомогою якого індивід виявляє свою Самість. Йдеться не про пошук власної его-ідентичності, як це описується багатьма сучасними психологічними школами. Під терміном Самість Юнг розуміє, в кінцевому рахунку, непізнаваний внутрішній центр всієї особистості і, врешті, саму цілісність. До цього центру можна лише наблизитися, але він не може бути інтегрованим.

Наша доля і наше здоров'я залежать від нього. У різних релігіях і міфологіях він символізується образом «скарбів, які важко добути», мандалою і всіма образами інтрапсихічного прояву божественності» [14].

Індивідуація, це процес, в якому свідомість і несвідоме повинні прийти в гармонійний стан. Юнг пише «Свідомість і Несвідоме не складають цілісності, якщо одне пригнічує і заподіює шкоду іншому. Якщо ж вони змушені одне одного долати, то нехай, принаймні, це буде чесна боротьба, в якій обидві сторони матимуть рівні права. Обидві вони - аспекти життя. Свідомість має захищати свій розум і свої можливості самовідгороджування, але й хаотичне життя Несвідомого також повинне мати можливість йти за своїм власним характером в тій мірі, в якій ми можемо його знести. Це означає відкриту боротьбу і відкрите співробітництво - так, ймовірно, повинне виглядати людське життя. Це стара-престара гра - молот і ковадло. Страждаюче залізо, яке опинилося між ними, загартується і вковується в непорушну цілісність, а саме - в індивіда » [15].

Виступаючи як інтегруюче начало психіки, Самість покликана, в своїх межах, об'єднати всі суперечливі взаємодії психічної структури, виразити психічну цілісність особистості і забезпечити її реалізацію в якості суб'єкта. Ще одна якість самості як центру особистості полягає в тому, що вона дозволяє існувати структурі, рівноваги і порядку, не припускаючи порушення динаміки психіки. Ця єдність свідомості і несвідомого, втілює гармонію і баланс різних протилежних елементів психіки. Самість визначає функціонування цілісної психіки методом інтеграції. Самість є мета і результат індивідуації.

Архетип Самості у Юнга виступає суб'єктом цілісної психіки людини. Самість зумовлює всю життєдіяльність людини, спрямовану на досягнення цілісності і єдності складових його частин. Самість - центральний архетип, сумативність особистості. Юнг пише про самість, що вона «включає не тільки свідоме, а й несвідоме психічне буття ... Самість є центром сумативної цілісності, подібно до того, як Его є центром свідомого розуму ... самість є нашою життєвою метою, оскільки вона є завершеним вираженням тієї фатальної комбінації, яку ми називаємо індивідуальністю».

Шлях індивідуації, є спрямованим на реалізацію власної Самості, в процесі якого може статися щось більше, ніж досягнення первісної єдності і цілісності. У процесі індивідуації, відбувається об'єднання протилежно спрямованих і взаємокомпенсаторних установок свідомості і несвідомого [16].

К.Г Юнг наголошував: «У тій мірі, в якій це дозволяє наш сьогоднішній досвід, ми можемо стверджувати те, що

несвідомі процеси знаходяться в компенсаторному зв'язку зі свідомістю. Я недвозначно вживаю слово «компенсаторний», а не слово «контрастуючий», тому що свідомість і несвідоме зовсім не обов'язково протилежні одне одному, але взаємно доповнюються до цілого - Самості. Відповідно до цієї дефініції самість є вищестоящою по відношенню до свідомого Я величиною» [17, 240]

Символом архетипу самості у Юнга є образ мандали. «Мандала: це самодостатність, внутрішня цілісність, що прагне до гармонії і не терпить самообману ... мандала і є цей центр, осередок всіх шляхів, тобто головний шлях, що становить індивідуальність ... психічного розвитку - самодостатність. Не існує лінійної еволюції, є якась замкнута «самість». Односпрямований розвиток можливий лише на початку, потім все виразніше проступає центр. Усвідомлення цього повернуло мені впевненість в собі і внутрішню рівновагу. Коли я з'ясував, що виражає мандала, я досяг свого кінцевого знання...» [18].

Цікаво пояснює генезу образу мандали і його значення в традиціях індоєвропейців Д.Кембел. «Після виверження вулкану Тера індоєвропейські Мікени стали домінуючим центром культури в ареалі Егейського моря. Арійський вплив виявляється на мікенський стелі, де зображена бойова колісниця. Зверніть увагу, що на цій широкій, двоколісній колісниці на колесах і осі можна побачити форму мандали. Вісь стає дуже важливим центром, навколо якого обертається все. Рух і спокій перебувають в одному місці, і вісь стає символом цієї точки, навколо якої відбувається весь рух: нерухома точка в центрі душі, точка спокою. Саме ця точка, яку потрібно знайти, в поданні - спортивному або драматичному, або в акті писемної тво-

рчості. Людина не повністю знаходиться в русі - виникає баланс між спокоєм в центрі і рухом навколо нього. Це духовна точка, яку починає символізувати колесо. Кінь є символом насильницької динамічної енергії тіла, а візник – контролюючим розумом [19].

Важливою для цілого ряду українських народних казок є така тема як асиміляція негативних аспектів архетипів Аніми і Тіні.

«Мати («прамати» і «земна мати») як верховна особистість («демонічна» і тому верховна...) і відповідна їй протилежність – дівчина, далі Аніма у чоловіка й Анімус у жінки». Тінь – це друге «Я» героя (alter ego), його недиференційована несвідома частина, один з проявів архетипу Духа.

Тінь може бути позитивною (у казках це – помічник героя), або негативною (антагоніст героя), її різновидом є образ трікстера. На думку К.-Г. Юнга, всі архетипи мають і позитивний, і негативний, і хтонічний аспекти.

Архетип Аніма – це персоніфікована «фемінність» у несвідомому чоловіків, яка об'єктивується тільки в «чоловічих» казках, оскільки вони є метафоричними сценаріями індивідуалізації чоловіка, а, отже, передбачають розвиток його Аніми або ж досягнення її в процесі складних випробувань. Аніма може проектуватися на молодих героїнь і залежно від їх ставлення до героя матиме або позитивну або негативну семантику (позитивна Аніма, справжня фемінність / негативна, демонічна)... часто аніма потрапляє під негативний вплив духа. І тому для оволодіння нею герою потрібен підйом свідомості, що відбувається тільки в результаті різноманітних випробувань; внаслідок кожно-

го з яких здійснюється проникнення несвідомого в свідомість...

Негативна Тінь об'єктивується в казках в образі Змія, царя Поганина, демона, зрадливих братів чи побратимів... У казках, де Тінь персоніфікується в образі Змія, часто зустрічається мотив вогню, загашеного кров'ю вбитого Змія. Зокрема, у казці «На Чорну Полонину» вогонь символізує просвітленість і чуттєвість, які герой втрачає під час боротьби з власною руйнівною інстинктивною Тінню (Зміями). Однак коли Змій жіночого роду (Зміїха), тоді в його образі слід бачити демонічну фемінність – уособлення негативної материнської Аніми... Царевич, убиваючи драконів, символічно вбиває власну інфантильність, позбувається залежності від материнського образу».

У чарівних казках нерідко бачимо образ... Страшної Матері, яка прагне знищити свого сина...» [13, 7-8].

Отже можемо зробити загальний висновок про значущий вплив давніх ініціативних практик на становлення та розвиток українських фольклорних текстів, що стали ретрансляторами архаїчних міфологем, які є невід'ємною частиною нашої духовної традиції, зберігшись до наших днів.

Список джерел:

1. Павленко Ю.В. Дохристиянські вірування давнього населення України/ Ю.В.Павленко.- К.: Либідь, 2000.- 456с.
2. Попович М.В. Нарис історії культури України/ М.В.Попович.- К.: АртЕк, 1998.- 728с;
3. Попович М.В. Мировоззрение древних славян/ М.В.Попович.- К.: Наук. думка, 1985. – 167с.
4. Чмихов М.О. та ін. Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій/ М.О.Чмихов. - К.: Либідь, 1992. - 376 с.
5. Рахно К.Ю. Киеворусский след скифских золотых даров // Nartamongae. The Journal of Alano-Ossetic Studies; Epic,

Mythology & Language. – Paris – Vladikavkaz/Dzæwdžyqæw, 2017. – Vol. XII. – № 1, 2. – С. 363-379.

6. Рахно К.Ю. Жир и жирные времена: об одном символе в «Слове о полку Игореве» // *Studia mythologica slavica*. – Ljubljana: Znanstvenoraziskovani center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitut za slovensko narodopisje, Ljubljana, Slovenija; Università degli Studi di Udine, Dipartimento di Lingue e Civiltà dell' Europa Centro-Orientale, Udine, Italia, 2016. – Т. XIX. – С. 93-121.
7. Космогонія і есхатологія в українських думках і повчальних віршах та в германській міфопоетичній традиції / М. Рахно // *Сіверянський літопис*. - 2014. - № 5. - С. 375-382.
8. Мелетинский Е.М. Герой волшебной сказки. Происхождение образа.—М.: Изд-во вост. лит.,1958.— 246с.
9. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки – [Электронный ресурс]. Режим доступа: // https://www.e-reading.club/chapter.php/46789/226/Propp_Istoricheskie_korni_Volshebnoii_Skazki.html
10. Альманах «Фигуры Танатоса», Тема смерти в духовном опыте человечества. , Пятый специальный выпуск / Философский альманах. Материалы второй международной конференции Санкт-Петербург : 1995. – [Электронный ресурс]. Режим доступа: // <http://anthropology.ru/ru/text/doroshenko-va/iniciaciya-smerti-kak-neobhodimyy-obryad-perehoda>
11. Станислав Гроф, Кристина Гроф Духовный кризис: понимание эволюционного кризиса – [Электронный ресурс]. Режим доступа: // <http://psylib.org.ua/books/grofs02/txt01.htm>
12. Элиаде М. Тайные общества: обряды инициации и посвящения. - К.: София; М.: Гелиос, 2002. - 352 с.
13. Тиховська О.М. Система персонажів чарівних казок Закарпаття: психоаналітичний аспект: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.01.07 – фольклористика / Оксана Михайлівна Тиховська. – Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2009.
14. Мария Луиза Фон Франц Индивидуация в волшебных сказках – [Электронный ресурс]. Режим доступа: // <https://castalia.ru/perewody/yungiantsy-blizhnij-krug/3199-mariya-luiza-fon-rants-individuatsiya-v-volshebnyih-skazkah-glava-1-belyiy-popugay.html>
15. Ребеко Т. Процесс индивидуации в понимании Юнга – [Елек-

- тронний ресурс]. Режим доступу: // <https://www.psysovet.ru/threads/3782/>
16. Грузд О. Самость - архетип целостности психики - [Електронний ресурс]. Режим доступу: // <https://www.b17.ru/blog/7003/>
17. Юнг К.Г. Психология бессознательного.- М.: Канон. 1994. – 319 с.
18. Юнг К.Г. Воспоминания, сновидения, размышления -- [Електронний ресурс]. Режим доступу: // http://lib.ru/PSIHO/JUNG/memdreamrefs.txt_with-big-pictures.html
19. Кембел Д. Богині. Прихід індоєвропейців -- [Електронний ресурс]. Режим доступу: // <https://castalia.ru/perewody/yungiantsy-novoe-pokolenie/2926-dzhozef-kembel-bogini-glava-3-prihod-indoevropeytsev.html>